

Jog és pszichológia: kognitív torzítások az igazságszolgáltatásban és a jogalkotásban, illetve metakognitív szakadékok mérése jogászok körében

Doktori értekezés magyar nyelvű tézise

Dr. Czabán Samu

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Állam- és Jogtudományi Kar

Témavezető: Dr. Grád András

Budapest

2024

I. A kutatási feladat rövid összefoglalása	2
II. Dolgozatom struktúrája	2
III. Kutatásom módszere	4
IV. Kutatási eredményeim összefoglalása és az eredmények hasznosításának lehetőségei	5
IV.1.A. Metakognitív szakadékok mérése az igazságszolgáltatásban - általános eredmények	5
IV.1.B. Hazugság jeleinek leleplezése	7
IV.1.C. Megjelenés hatása a jogi eljárásokban	8
IV.1.D. Jogászok véleménye a bírói szubjektum ügydöntő szerepéről	8
IV.1.E. Az észlelés és emlékezés jogpszichológiai kérdéseinek megítélése	8
IV.1.F. A metakognitív szakadék megítélése jogászai szakmákra lebontva	9
IV.2.Kognitív szabadsághoz való jog	9
V. A kutatási témához kapcsolódó publikációk jegyzéke	11

I. A kutatási feladat rövid összefoglalása

A pszichológia korunk egyik legsikeresebb tudománya. Nemcsak tudományos kutatása lett széles körű az elmúlt száz évben, hanem a közbeszédet és a közgondolkodást is „gyarmatosította”. A pszichológia nyelvezete természetessé válik, traumákról, elfojtott vágyakról, függőségekről kezdünk el beszélni, és egyre inkább a pszichológia szemüvegén keresztül tekintünk önmagunkra. Nem véletlen, hogy a joghallgatókat egyre inkább érdekli a pszichológia és a pszichológiának a joggal való lehetséges kapcsolata.

A pszichológia és a jog valóban számtalan módon összefügg egymással. Tárgyuk ugyanaz: az emberi viselkedés. Míg a pszichológia az emberi viselkedést próbálja megérteni és modellezni, addig a jog szabályozni és alakítani kívánja azt. A jog hagyományosan értékvezérelt, normatív modellekkel dolgozik, ezért sokáig nem vette figyelembe az emberekre vonatkozó leíró modelleket. Ma azonban a viselkedéstudományok nagyarányú fejlődésével ez egyre inkább tarthatatlanná válik. Bár a területet jogpszichológiának vagy jog és pszichológiának hívom, a pontos megnevezése jog és viselkedéstudományok lehetne.

Doktori értekezésemben számos példát említek arra vonatkozóan, hogy a pszichológia mit tud adni a jognak, illetve a viselkedéstudományok hogyan írják át a jog háttérében meghúzódó emberképet. A jog és pszichológia egy jól körülhatárolható és az elmúlt húsz évben kutatni kezdett területét, a viselkedésalapú joggazdaságtan irodalmát szisztematikusan is bemutatom. Mindezek mellett az értekezés tartalmaz egy a jogászok jogpszichológiai ismereteire vonatkozó empirikus kutatást, és két szakértői interjút is.

II. Dolgozatom struktúrája

Platón óta a nyugati gondolkodás kiindulópontja, hogy az emberek alapvetően tudatosan és racionálisan gondolkodó lények. Bár az érzelmek alááshatják a logikus döntéshozatalt, mégis képesek vagyunk ezeket a „problémás” tényezőket kiszűrni. A racionalizmus túlbecsülése az emberi viselkedés modellezése során, mint értekezésemben kifejttem, a hagyományos jogi gondolkodásban használt emberképre is jellemző. A hagyományos emberképet azonban a modern viselkedéstudományok, főleg a kognitív pszichológia 1970-es években lezajlott forradalma teljes mértékben újrarajzolta. Az ember, ahogyan számtalan empirikus kutatás bebizonyítja, nem racionális, inkább racionalizáló lény. A legtöbb döntésünket nem tudatos és logikus döntéshozatali folyamatokon keresztül hozzuk meg, azok inkább irracionális, gyors, nem-tudatos utakon keresztül születnek meg. Mindezen döntéshozatali utak sokszor torzítottak, így e torzítások eltéríthetik a jogi döntéshozatalt is. Mindezt átfogóan *bemutatom az emberi viselkedés deskriptív és normatív modelljéről szóló fejezetben.*

Egy általános bevezető rész után *áttekintem az egyes kognitív torzításokról szóló jog és pszichológiai kutatásokat*. Ezeket a kognitív torzításokat jól dokumentálták átlagemberek és sok más, egyébként jól képzett szakma képviselői, így orvosok, pénzügyi szakemberek vagy épp tanárok döntéshozatalában is. A kérdés, hogy a jogászok vajon mennyire vannak mindezen torzításoknak kitéve? A kutatás alapján azt állapítom meg, hogy *nincs a jogászai hivatásban olyan tényező, amely védetté tenné a jogászokat ugyanazoktól a torzításoktól, amelyekről minden gondolkodó ember „szenvet”*.

Ma már számos olyan kísérlet áll rendelkezésünkre, amelyeket releváns igazságszolgáltatási mintán végeztek, így *bírósági határozatokon vagy gyakorló bírókkal végzett kísérleteket használok tézisem igazolására*. Így jól kimutatható, hogy véletlenszerű számok, a tanúk-vádlottak kinézete, a bizonyítékok sorrendje vagy éppen az információ keretezése meghatározza a bírók döntéseit is. A doktoriban elemzett eredmények szerint az időjárási viszonyok, például a külső hőmérséklet növekedése, jelentősen befolyásolja a bírói döntéseket, csökkentve a kedvező ítéletek arányát. Hasonlóképpen, a sportesemények, különösen a váratlan vereségek, szigorúbb ítéleteket eredményeznek. A születésnap ítéletek enyhébbek, az éhes bírók heurisztikus döntéseket hoznak, emellett a média, például a bűncselekményekről szóló hírek, szintén torzíthatják a bírói döntéshozatalt. Felmerül a kérdés, ezek az új eredmények mennyire összeegyeztethetők az igazságszolgáltatás hagyományos modelljével. A doktoriban megvizsgálom azt is, *mennyire zajos az igazságszolgáltatás, és mennyire alkalmazhatóak ezek az eredmények Magyarországon?*

Az emberek erős pszichológiai immunrendszerrel rendelkező lények. Számos kognitív torzítás megvéd minket attól, hogy belássuk tévedéseinket, és túlzott magabiztosságunk az egyik legjobban dokumentált gondolkodási hibáink egyike. A kognitív torzítások ráadásul még saját torzításainkat is elfedik előlünk. Elménk irracionális természetéről ezért nincs intuitív megérzésünk, arra csak akkor derül fény, amikor kutatók külső szemmel és tudományos módszertannal feltárják azokat. Ez a tudatlanság a hétköznapi életben nem jelent problémát, a jog alkotói és végrehajtói számára azonban súlyos következményekkel járó tévedésekhez vezethetnek. A tévedések között említhető az ártatlan emberek bebörtönzésétől kezdve a szűkös társadalmi erőforrások pazarlásáig számos problémás döntés. A metakognícióról szóló fejezetben *bemutatom, hogy mi okozza a metakognitív szakadékot*, a saját kognitív, azaz megismerési folyamatainkról alkotott hiányos nézeteket.

Jelen doktori értekezés egyik fő célja *egy olyan komplex és empirikus alapokon nyugvó mérési eszköz kifejlesztése, amely alkalmas a hazai jogászok attitűdjeinek mélyreható elemzésére*, különös tekintettel a jog és pszichológiai kérdések összefüggéseire. A naiv és a valódi tudományos pszichológiai nézetek közötti szakadék kapcsán a nemzetközi kutatások mintájára dolgoztam ki a kérdőívet, így azt a nemzetközi mintákkal is összehasonlítom. Az ezt taglaló fejezetben *bemutatom az emlékezetre és észlelésre vonatkozó, jogilag releváns kutatásokat*, illetve a mért tételek mögött meghúzódó szakmai megfontolásokat is.

Miután az eszközt kifejlesztettem, hazai jogászai mintán használtam is. A mintavétel során 164 jogi szakember töltötte ki a kérdőívet, akik átlagosan 14,4 évnyi jogi tapasztalattal rendelkeznek. Emellett felmértem 95 joghallgató jogpszichológiai attitűdjeit is, így biztosítva az összehasonlíthatóságot a tapasztalattal rendelkező és a tapasztalattal még nem rendelkező szakemberek között. Az eredmények elemzése a jövőben lehetőséget biztosít majd a jogászok attitűdjeinek és hozzáállásainak kritikai értékelésére. Mindez segíthet abban, hogy az eredmények alapján javaslatokat tegyünk a jogi szakma fejlesztése és a jogrendszer hatékonyabbá tétele érdekében. A kutatás eredményei hozzájárulhatnak a jog és pszichológia területén folyó nemzetközi tudományos párbeszédhez is.

A doktori kutatásom során feltárt kognitív torzítások nem csak az igazságszolgáltatást határozzák meg. Mivel minden ember gondolkodásában tetten érhetőek, arra is hatást gyakorolnak, hogy a jogi szabályozás hogyan viszonyul a társadalomhoz. *Az utolsó fejezetben a modern pszichológiai viselkedésirányítás etikai és jogi dimenzióit tárgyalom, amely a kognitív torzítások felfedezésének társadalmi léptékű következményeivel foglalkozik*. Jól látszik, hogy a kormányok és a piacok egyre nagyobb mennyiségben alkalmaznak pszichológiai viselkedésmódosító technikákat, sőt, egyesek már a pszichológiai állam felemelkedését hirdetik. Ahogy az információs és kommunikációs technológiák egyre fejlettebbé válnak, a pszichológiai viselkedésszabályozás is egyre hatékonyabb formát ölt, mivel

az a Big Data által vezérelt, személyre szabható és valós időben nyomon követhető lesz. A jogalkotó itt kettős kihívás elé néz. Egyszerre kell kialakítania saját pszichológiailag vezérelt szabályozási technikáinak etikus módját, és kell megvédenie az embereket a tudattalan mentális befolyásolástól, *ami a kognitív szabadsághoz való új generációs emberi jogot vetíti elő.*

A jog és pszichológia mozgalom lassan 100 éves, eddig azonban nagyrészt pszichológusok határozták meg az irányát, akik gyakran igen korlátozott jogi ismeretekkel rendelkeznek, és csak saját diszciplínájuk (a pszichológia és általában a viselkedéstudományok) logikáját és szocializációját ismerik.¹ Egyelőre nincs hazai nyelven hasonló feldolgozása és szintetizálása az itt bemutatott ismereteknek, de nemzetközi szinten sem általánosak az összefoglaló jogpszichológiai munkák. Pedig ahogyan a modern társadalom egyre bonyolultabbá válik, és egyre dinamikusabban változik, úgy a pszichológiai aspektusok is egyre fontosabbakká válnak a jogrendszer megértésében és fejlesztésében. Remélem, sikerül meggyőzni a hazai jogász közösséget arról, hogy *a pszichológia elengedhetetlen ahhoz, hogy a jog méltányos és igazságos, illetve társadalmilag hatékony eszköz legyen.* Ugyanígy a pszichológusoknak is látniuk kell, hogy a jog a társadalom formálásának és meghatározásának egyik legátütőbb erejű eszköze. *Ahhoz, hogy a pszichológia hatással legyen a társadalomra, elengedhetetlen, hogy a pszichológia hatást gyakoroljon a jogra.*²

III. Kutatásom módszere

A doktori disszertáció a viselkedésalapú joggazdaságtan területén végzett kutatások eredményeit mutatja be, illetve egy kutatási eszköz fejlesztését és alkalmazását ismerteti. A vizsgálatot három alapvető módszertannal közelítettem meg, amelyek mindegyike különböző aspektusokat fed le a téma komplexitásából.

Az első módszertani megközelítés a szisztematikus irodalmi áttekintés, amely a viselkedésalapú joggazdaságtani irodalomból származó publikációk alapos elemzésére épül. Ez a rész a szintézisét készíti el a releváns irodalmi forrásoknak, kritikailag értékelve azok eredményeit, és reprodukálható összefoglalást nyújtva a jog és pszichológia területén tapasztalt kognitív torzításokról.

A második módszertan a téma kvantitatív megközelítésére összpontosított, amely során egy saját fejlesztésű mérési eszközt alkalmaztam hazai jogász mintán. A vizsgálatok során a gyakran alkalmazott és mértékadó kérdőíves módszerrel, a Likert-skálával dolgoztam. A Likert-skála egy gyakran használt mérési eszköz a vélemények és attitűdök felmérésére, amely számszerű értékeket rendel egy adott témához kapcsolódó kijelentésekhez. Az ilyen típusú adatokat általában leíró statisztikai elemzéssel értékelik, én is ezt teszem. A jelen disszertáció nem csupán a statisztikai adatokra koncentrál, hanem az azok mögött rejlő pszichológiai összefüggéseket is megvizsgálja, hogy árnyaltabb képet kapjunk a jogászok döntéshozatali folyamatairól.

A metakognitív szakadék kapcsán több jogrendszerből is rendelkezésre áll felmérés – norvég³, svéd⁴, USA-beli⁵ és kínai bírókkal⁶ – így a kitöltés eredményeit nemzetközi összevetésben is vizsgáltam. A kérdőívet végül a nemzetközi gyakorlathoz képest kibővítettem és kiegészítettem a kognitív

¹ Ogloff, J. R. (2000). Two steps forward and one step backward: The law and psychology movement(s) in the 20th century. *Law and Human Behavior*, 24(4), 457–483. - 458.o.

² Ogloff, J. R. (2000). Two steps forward and one step backward: The law and psychology movement (s) in the 20th century. *Law and Human Behavior*, 24(4), 457–483. - 459.o.

³ Magnussen, S., Wise, R. A., Raja, A. Q., Safer, M. A., Pawlenko, N., & Stridbeck, U. (2008). What judges know about eyewitness testimony: A comparison of Norwegian and US judges. *Psychology, Crime & Law*, 14(3), 177–188.

⁴ Granhag, P. A., Strömwall, L. A., & Hartwig, M. (2005). Eyewitness testimony: Tracing the beliefs of Swedish legal professionals. *Behavioral Sciences & the Law*, 23(5), 709–727.

⁵ Wise, R. A., & Safer, M. A. (2004). What US judges know and believe about eyewitness testimony. *Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition*, 18(4), 427–443.

⁶ Wise, R. A., Gong, X., Safer, M. A., & Lee, Y. T. (2010). A comparison of Chinese judges' and US judges' knowledge and beliefs about eyewitness testimony. *Psychology, crime & law*, 16(8), 695–713.

torzításokra vonatkozó tágabb jog és pszichológiai kutatásokkal, amelyeket doktori kutatásom során szisztematikusan feldolgoztam. Több kérdést integráltam a spontán emberismeretre vonatkozóan, leginkább a veszélyes döntések elméletéből kiindulva,⁷ ezek indoklását a konkrét tételeknél kifejtem. A kérdőívemben Wise eredeti kérdéseit pontosan meghagytam, így azokból kiindulva összehasonlítást végeztem a nemzetközi eredményekkel.

A harmadik módszertan pedig a kvalitatív megközelítésre fókuszált, amelynek során szakértői mélyinterjúkat készítettem. Ezek a szakértői interjúk lehetővé tették, hogy bepillantsak a formálódó új tudományterület színpalái mögé. Végül két mélyinterjút készítettem, az egyiket egy jog és pszichológiával foglalkozó pszichológussal, a másikat pedig egy ugyanezen a területen dolgozó jogással.

Az első szakértő Jonathan Baron amerikai pszichológus, aki a Pennsylvanai Egyetem pszichológia professzor emeritusa, fő kutatási területe a döntéshozatal tudománya. A másikat dr. Eyal Zamirral, aki a kereskedelmi jog professzora az Izraeli Héber Egyetemen, ahol a jogi kar dékánja volt, valamint az Aharon Barak Interdiszciplináris Jogi Tanulmányok Központjának alapító igazgatója, illetve a Center for Empirical Studies of Decision-Making and the Law alapító tagja. Választásom azért esett rájuk, mert mindketten vezető közreműködői a „*The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*” című, átfogó jog és pszichológiai tanulmánykötetnek.

IV. Kutatási eredményeim összefoglalása és az eredmények hasznosításának lehetőségei

IV.1.A. Metakognitív szakadékok mérése az igazságszolgáltatásban - általános eredmények

Miközben a rendőrség és a jogi aktorok munkájuk során mindenképpen használnak pszichológiai alapelveket – hiszen valami alapján gondolkoznak a tanúk megbízhatóságáról, az áldozat és az elkövető emberi viszonyáról, stb. –, a legújabb tanulmányok szerint ezek sokszor tévhitelen alapulnak, vagy pontatlanok. A doktori kutatásomban alkalmazott kérdőív eredményei arra utalnak, hogy ezek a hiányosságok a hazai jogász szakmáról is elmondhatók.

Két táblázatból látható, hogy milyen összesített eredményei voltak a válaszadó jogászoknak és joghallgatóknak. Ezen eredmények keretezhetőek sikerként és kudarcként is. Ha azt hangsúlyozzuk, hogy átlag 55-57%-ban a gyakorló jogászok a jogpszichológiai szakértőkkel azonos véleményen voltak a vizsgált pszichológiai jelenségek kapcsán, optimisták lehetünk. Az emlékezet és észlelés kapcsán mindössze a kérdések egyharmadában fordult elő, hogy a gyakorló jogászok kevesebb mint fele adott volna jó választ. Ez a spontán emberismeretről szóló résznél a kérdések kevesebb mint 30%-a.

Ugyanezen eredmények azonban a szakadék hangsúlyozására is lehetőséget adnak. A gyakorló jogászok a kérdések többségében nem tudták egyhangúlag megmondani a jogpszichológia szempontjából helyes választ. Egyes rész kérdésekben kifejezetten rosszul teljesítettek. És bár az 55-57%-os helyes válaszadás jónak mondható, a maradék 40%-ban fennálló, hibás pszichológiai és viselkedési modellek mégis komoly gondokat okozhatnak az igazságszolgáltatásban. Érvelhetünk úgy is, hogy egy még ennél sokkal kisebb metakognitív szakadék is problémás lenne egy olyan fontos társadalmi rendszerben, mint a jog, amely emberi sorsokról dönt, és amelynek legitim és igazságos működése a legfontosabb közösségi érdekeink egyike.

Emlékezet és észlelés	Helyes választ adó jogász (%)	Helyes választ adó joghallgató (%)	Kevesebb mint fele adott jó választ	Több mint fele jó választ adott	Több mint 2/3-a jó választ adott
7	55	53		x	
8	16	12	x		

⁷Porter, S., & Ten Brinke, L. (2009). Dangerous decisions: A theoretical framework for understanding how judges assess credibility in the courtroom. *Legal and Criminological Psychology*, 14(1), 119–134.

9	57	76		x	
10	20	25	x		
11	85	71			x
12	87	90			x
13	48	39	x		
14	77	86			x
15	90	94			x
16	54	38		x	
17	29	44	x		
18	81	85			x
19	39	61	x		
20	68	65		x	
%	57,57142857	59,92857143	35.71	28.57	35.71

Spontán emberismeret és egyéb pszichológiai befolyások	Helyes választ adó jogász (%)	Helyes választ adó joghallgató (%)	Kevesebb mint fele adott jó választ	Több mint fele jó választ adott	Több mint 2/3-a jó választ adott
28	70	72			x
29	71	73			x
30	54	49		x	
31	39	54	x		
32	10	19	x		
33	91	87			x
%	55,83333333	59	28.5%	28.5%	42.85%

Meg kell jegyezni, hogy a kérdéseknek egy jelentős része az emlékezetre és az észlelésre vonatkozó ismeretekről szól, ami a jog és pszichológia legrégebb óta kutatott területe. Ezekre a problémákra Hugo Münsterberg, akit sokan a terület atyjának tekintenek, már az 1900-as évek elején felhívta a

jogásztársadalom figyelmét.⁸ Tehát ezeknek az ismereteknek volt több mint 100 évük beépülni a jogi eljárásokba. Ebből a perspektívából nézve sokan kifejezetten nem is tartják sikeresnek a jog és pszichológia összefonódását.⁹ A modern kognitív pszichológia eredményei és a doktori kutatásom során feltártak ehhez képest mindösszesen 30 évesek.

Mivel a bíróság visszautasította kutatási kérelmemet, így csak önkényes mintavételt tudtam alkalmazni. Ez azt jelenti, hogy a populáció legkönnyebben elérhető résztvevői szerepelnek a mintában. Fontos megjegyezni, hogy az önkényes mintavételnek vannak korlátai, és a kutatási eredményeket fenntartásokkal kell kezelni. Az önkényes mintavétel használata esetén a kutatási eredmények sokkal inkább a kiválasztott résztvevőkre korlátozódnak, ami így nem feltétlenül általánosan érvényes az adott populációra. A kutatás így is fontos a kérdőív módszertanának igazolása szempontjából, illetve alkalmas arra, hogy korlátozott megállapításokat tegyünk, és elindítsuk a kérdésben a diskurzust a jogász szakmában.

Ugyanakkor a külföldi szisztematikus mintavételre alapozott eredményekkel való összehasonlítás, például a Wise és Safer-féle kutatás azt mutatja, hogy az amerikai bírói attitűdök gyakran hasonló mintázatot mutatnak az e kutatásban mért attitűdökkel. Ahol hozzáférhető volt nemzetközi kutatás, ott az derült ki, hogy a magyar jogászok valahol a legjobban szereplő norvég bírók és a rosszabbul szereplő amerikai bírók között helyezkedtek el a helyes válaszok tekintetében. Ez optimizmusra ad okot azzal kapcsolatban, hogy a mérés valóban tükrözheti a tágabb értelemben vett jogász attitűdöket. És bár a joghallgatók néha eltértek a gyakorló jogásztól, a válaszaik iránya nagyon hasonló volt, inkább az egyetértés intenzitásában rendelkeztek különböző attitűdökkel.

Bár vannak területek, ahol a jogászok hajlamosak elfogadni a modern pszichológiai eredményeket, más területeken az ismereteik hiányosnak tűnnek. Összességében pozitív, hogy mind a gyakorló jogászok, mind a joghallgatók fontosnak tartják a pszichológiai ismeretek szélesebb körű integrálását a jogi gyakorlatba. Különösen fontos, hogy a joghallgatók 92%-a egyetért abban, hogy pszichológiai ismeretekre szükség van a jogász munkában. Emiatt is időszerű lenne a jog és pszichológia ismereteinek az egyetemi oktatásba való beépítése.

IV.1.B. Hazugság jeleinek leleplezése

A szöveges válaszok elemzése azt mutatja, hogy a jogászok bár a hazugság bizonyos jeleiben nagy arányban egyetértenek, ezek a jelek sokszor ellentmondanak egymásnak. Az sem kizárt, hogy a válaszadók maguk egy mondaton belül is említenek egymással ellentmondó állításokat, így például a hazugság jele a *„Hadarás, vagy éppen túl lassú beszéd”*; *Akadozó beszéd, homályos részletek, vagy éppen túlságosan magabiztos, agresszív kommunikáció*; *„Túlzott szemkontaktus vagy éppen annak nagymértékű hiánya.”*

Úgy látszik, a jogászok mindenképpen fontos verbális jelnek tartják magát a hangszínt, illetve a hang tónusát. Ugyanis a hangszín vagy a hangszín változására való utalás a legtöbbször ismétlődő válasz. Ahogy az egyik válaszoló írja, ez arra utal, hogy az ember normális hangszínéhez képest, hazugság során, hamiskás lesz az emberek hangja: *„Ha a beszéd kicsit groteszk hatást kelt, vagy azt, hogy a normálistól eltérő. Nagyon fontos itt a viszonyítás, hogy hallottam-e az egyént akkor verbálisan megnyilatkozni, amikor még biztosan nem hazudott.”* Egy másik kitöltő ugyanerre utal: *„Másik hangszínt használ, nem a természetesét”*. Egyesek konkrét hangszínváltozásokat is megjelölnek, így például az éppen hazudó embernek magasabb lesz a hangja: *„magasabb lesz a hangja valakinek, aki hazudik, rossz mondatokat használ, amikor olyan kérdést kap, amire nem számítot”*

A nem koherens, önellentmondó beszámolókat mindenképpen a hazugság egyik jelének tartják. Ellenben, nagyon nagy arányban tartják a hazugság jelének az ellentétét is a kitöltők, tehát a túlságosan koherens, túl részletes beszámolókat. Ennek ellenére a kitöltő gyakorló jogászok és a joghallgatók is jóval az átlagember fölé helyezik magukat a hazugság leleplezésére való képességük tekintetében.

⁸ Münsterberg, H. (1909). On the witness stand: Essays on psychology and crime. New York: Doubleday, p. 73.

⁹ Kapardis, A. (2009). Psychology and law: A critical introduction. Cambridge University Press.

Illetve az is megfigyelhető, hogy még az igazságszolgáltatás szereplőinek értékeléséhez képest is magabiztosabbak saját képességeik tekintetében. Ezt a várható eredményt a pszichológiában jól ismert „Wobegon-hatás” okozza. Eszerint amikor sofőrök, vállalkozók, házastársak értékelik magukat, statisztikailag rendre átlagon felülnek tartják képességeiket. Meglepő és rendkívül aggasztó, hogy *a gyakorló jogászok jelentős része, pontosabban 71%-a egyetért azzal, hogy a szem megfigyelése szükséges a hitelesség megállapításához.*

IV.1.C. Megjelenés hatása a jogi eljárásokban

A kitöltő jogászok 70%-a szerint igaz az állítás, hogy a vádlott, elkövető, felperes vagy alperes megjelenése hatással van a bíró által hozott ítéletekre. A kitöltő jogászok több mint kétharmada szerint tehát önkényes és a jog szempontjából olyan triviális tényezők is befolyásolják az eljárások kimenetelét, mint hogy hogyan nézünk ki. Emellett *a gyakorló jogászok 39%-a és a joghallgatók 54%-a egyetért azzal, hogy a babaarcúság előnyt jelent a tárgyalóteremben.* Ezek arra utalnak, hogy a jogászok nagy része elismeri azt, hogy a megjelenés hatással van a bírói ítéletekre. Ez pedig fontos figyelmeztetés, mert a kiszámítható jogrendszer az elkövetett cselekedetek alapján hoz döntéseket, nem pedig a külső megjelenés szerint. Egy ilyen típusú pszichológiai erőter, mint amit a külső hoz létre, mindenképpen sérti az igazságszolgáltatás alapelveit.

A gyakorló jogászok fele eközben nem gondolja, hogy külső alapján meg tudná különböztetni, ki bűnöző vagy ki nemzetközi humanitárius szakember. Kicsivel több mint a megkérdezett gyakorló jogászok negyede azonban úgy véli, pusztán az arc alapján képes lenne ilyen megkülönböztető ítéletet meghozni.

A jogászok és a joghallgatók kétharmada egyetért az állítással, miszerint *"A bírósági tárgyalások sokszor egyfajta hitelességi versennyé válnak, ahol a különböző, szemben álló tanúk és elbeszélések érzékelt megbízhatósága dönt."* Ez azt jelenti, hogy a bírósági tárgyalások során a tanúk és az elhangzó elbeszélések hitelességének érzékelése gyakran kulcsfontosságú szerepet játszhat az ítéletek meghozatalában. Ami jogpszichológiai szempontból problémás, mivel ha a bírók túlzott mértékben támaszkodnak a hitelesség érzékelésére, akkor a jogrendszer kiszolgáltatott lehet azoknak a tényezőknek, amelyek befolyásolhatják a tanúk és elbeszélések megbízhatóságát.

IV..1.D. Jogászok véleménye a bírói szubjektum ügydöntő szerepéről

Meglepő továbbá, hogy a kérdőívet kitöltő jogászi közeg mennyire nem értett egyet a Kúria megállapításaival az ítélkezési következetesség kapcsán. A kúria a következőt fogalmazza meg: *„Tapasztalati tények igazolják, hogy ha ugyanazt az ügyet egymástól függetlenül három bíróra kiosztják, mindhárman más úton jutnak el a megoldáshoz, de a három döntés tartalma egymással megegyező lesz.”* A kúria állításával a jogászok kétharmada határozottan nem ért egyet, és nagyon csekély, mindössze 14%-uk ért kifejezetten egyet. A gyakorló jogászok tehát nem igazolják vissza ezeket a tapasztalati tényeket, vagyis máshogy tapasztalják őket. A kúria állításában érdekes módon a tapasztalattal nem rendelkező joghallgatók sem hisznek. Nemzetközi kutatások és a kérdőívet kitöltők tapasztalatai is afelé mutatnak, hogy komoly zaj¹⁰ lehet az ítélkezési gyakorlatban.

A kúria érvelése, miszerint három bíró bár más módon, de ugyanarra a döntésre jut ugyanabban az ügyben, így folytatódik: *„Ezért nem állja meg a helyét az a feltételezés, hogy a bírói szubjektum ügydöntő módon befolyásolná az általa tárgyalt per kimenetelét.”* Bár valamivel kisebb arányban, de a kúria e következtetésével sem értenek egyet a gyakorló jogászok, illetve a joghallgatók sem. A gyakorló jogászok fele ugyanis határozottan azon a véleményen van, hogy a bírói szubjektum ügydöntő, és mindössze 16%-uk ért egyet a kúriai állásponttal.

IV..1.E. Az észlelés és emlékezés jogpszichológiai kérdéseinek megítélése

Azzal, hogy *“egy esemény bekövetkezése után túlbecsüljük, hogy a múltban mennyire volt előrelátható az adott esemény”*, a gyakorlattal rendelkező jogászok 77%-a egyetért. A gyakorló jogászok nagy része

¹⁰ Kahneman, D., Sibony, O., & Sunstein, C. R. (2021). Noise: a flaw in human judgment. Hachette UK.

tehát tisztában van az utólagos okoskodási torzítással, legalábbis az előreláthatóság utólagos túlbecslése kapcsán. Azzal viszont, hogy *“egy esemény után jól meg tudjuk becsülni az adott esemény bekövetkezését a valószínűségét”*, a gyakorlattal rendelkező jogászoknak a 39%-a már nem ért egyet, 37%-a pedig semleges választ adott. Míg az első kérdés arra kérdezett rá, mennyire torzítja az előreláthatósági értékeléseinket az esemény bekövetkezése, a másodikban az elkerülhetetlenségi torzításra kerül a hangsúly, tehát hogy utólag úgy érezzük, az esemény elkerülhetetlen volt, de legalábbis nagyon valószínű, hogy bekövetkezzon. Érdekes, hogy míg az első kérdéssel a jogászok háromnegyede egyetértett, a torzítás ezen aspektusával a gyakorló jogászok kevesebb mint 40%-a volt csak tisztában. A kérdés az, mennyire tudják ezt a tudást például az utólagos szakértői értékeléseknél is használni, vagy mennyire kötik össze a jogrendszerben sok helyen megjelenő előreláthatósági elvárásokkal.

Miközben a gyakorlattal rendelkező jogászok 57%-a egyetért ezzel az állítással, hogy *“néha olyan eseményekre is emlékszünk, amin nem vettünk részt”*, 21%-uk nem ért vele egyet, 22%-a pedig nem tud a kérdésben elhatárolódni egyik oldal felé sem. Bár pozitív, hogy a kitöltő jogászok kicsivel több mint fele tisztában van a hamis emlékek létezésével, aggodalomra ad okot, hogy közel negyedük szkeptikus a hamis emlékek lehetőségével kapcsolatban, közel negyedük pedig nem biztos a kérdésben. A hamis emlékek létrehozhatóságát jól alátámasztja a jogpszichológiai szakirodalom, és kutatások szerint a feltárt téves ítéletek leggyakoribb okozója. Ehhez képest érdekes, hogy a joghallgatók jóval elfogadóbbak a hamis emlékek létével kapcsolatban. Több mint háromnegyedik reálisnak tartja, hogy olyan eseményekre is emlékezzünk, amelyeken nem vettünk részt.

Pozitív, hogy a gyakorló jogászok 81%-a nem ért egyet azzal, hogy *“az emberek csak akkor vallanak be egy bűncselekményt, ha azt tényleg elkövették”*. Továbbá az is pozitív, hogy a jogászok elsöprő, 90%-os többsége egyetért azzal, hogy *“a szemtanú észlelését és emlékezetét egy eseménnyel kapcsolatban befolyásolhatják attitűdjei és elvárásai.”* A gyakorló jogászoknak azonban csak 55%-a nem értett egyet azzal az állítással, miszerint *“minél magabiztosabb egy tanú, annál megbízhatóbbak az emlékei.”* Ez aggasztó, mivel a magabiztosság és az emlékek megbízhatósága közötti pozitív irányú összefüggés pszichológiai kutatások szerint nem állja meg a helyét. Szintén problémás, hogy a gyakorló jogászok 51%-a szerint *minél részletesebben tud egy szemtanú felidézni egy eseményt, annál valószínűbb, hogy helyesen azonosítja az elkövetőt.* Ez a nézet problémás, mert a jogpszichológiai kutatások szerint nincs bizonyíték arra, hogy a részletgazdag felidézés tartalmilag megbízhatóbb emlékekre utalna, sőt, az összefüggés gyakran ellentétes irányú.

Azzal, hogy felnőtt tanúk emlékezetének megbízhatósága lehet pszichológus szakértői kérdés, a jogászoknak csak 67%-a ért egyet, ez a szám kiskorú tanúk esetében valamivel több, 77%.

IV.1.F. A metakognitív szakadék megítélése jogászi szakmákra lebontva

A gyakorló jogászok egynegyede kifejezetten azon a véleményen van, hogy az emlékezetet befolyásoló tényezőket se az ügyészek, se a bírók nem ismerik. Az ügyvédek és a rendőrök tekintetében már a gyakorló jogászok egyharmada úgy gondolja, hogy létezik egy metakognitív szakadék. Bár az eredmények nem tragikusan alacsonyak, a gyakorló jogászoknak mégis csak kevesebb mint a fele ért egyet az állítással, miszerint az igazságszolgáltatás különböző szereplői tisztában vannak azzal, hogy egyes tényezők miként befolyásolhatják a szemtanúk emlékeinek megbízhatóságát.

Messze a rendőrségnek a legrosszabb a megítélése, a gyakorló jogászok mindössze 38%-a gondolja, hogy a rendőrségnek az emlékezet működésére vonatkozó ismeretei megfelelőek. A másik oldalon *szakmailag leginkább kompetensnek a bíróságot látják a jogászok és a joghallgatók is.* Emellett az ügyészeket a joghallgatók és a gyakorló jogászok is kompetensebbnek tartják jogpszichológiai ismereteik tekintetében, mint az ügyvédeket és a rendőröket.

IV.2. Kognitív szabadsághoz való jog

Ahogy más emberek testébe sem avatkozhatunk be konszenzus vagy valamilyen nagyon komoly ok nélkül (például orvosi elsősegély), úgy más emberek mentális állapotait sem változtathatjuk meg önkényesen. A hipnózis, az agymosás, valamiféle averziós terápia, tudatalatti befolyásolás alkalmazása egy emberen akarata ellenére nem helyénvaló. Nem véletlen az sem, hogy a jog a csalás vagy épp a

rágalmazás kriminalizálása formájában ezektől részben védeni is próbálja az állampolgárokat. A kérdés azonban, hogy a manipuláció köztes zónája, a nem ellenállhatatlan, de mégis súlyos beavatkozások, amelyek ma mindent átható méreteket öltenek, honnantól vonhatóak be a jog területére.

A doktori értekezésben a nemzetközi szakirodalom elemzésén keresztül rámutatok arra, hogy a technológiai fejlődés visszafordíthatatlan következményei jelentős kockázatot hordoznak az emberi társadalomra nézve. Ma emberek tömegeinek avatkoznak be a mentális integritásába, számukra nem beazonosítható, szisztematikusan viselkedés és attitűdváltoztatás céljából létrehozott marketing stratégiákkal. A jogi szabályozásnak sürgősen fel kellene lépnie a modern technológiai környezetben alkalmazott pszichológiai viselkedésirányítás ellen, hogy megvédje az emberek mentális szabadságát. A doktori bemutatja, hogy a marketingipar által használt „sötét minták” (dark patterns) szándékosan összezavarják a felhasználókat, és manipulálják döntéseiket, ami komoly etikai és jogi kihívásokat jelent. A pszichológiai és neuromarketing módszerek alkalmazása kapcsán felmerül az a kérdés, hogy ezek mennyire sértik az egyén mentális integritását, és szükséges-e ezekkel szemben erősebb állami és nemzetközi szabályozásokat bevezetni.

A testi integritáshoz való jog már régóta része a szabályozásnak, ami azon alapul, hogy egyfajta tulajdonjoggal rendelkezünk a saját testünk felett. Ha az énünk az autonómia középpontja, akkor érvelhetünk úgy, hogy önazonosságunk szempontjából mentális állapotaink még a testünkénél is fontosabbak. Így, ha a testünk integritása védett, mentális állapotainknak még inkább védettnek kell lennie. Érvelhetnénk úgy is, hogy a mentális integritás már ma is benne van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához való jogban, illetve a szólásszabadsághoz való jogban, így nem feltétlenül kell új jogszabályokat alkotni, elég kiterjesztően értelmezni a mostani rendelkezésre álló jogi védelmet. A hagyományos nézet szerint azonban ezek a jogok szűkebben vannak értelmezve, mint az azon fajta mentális beavatkozások, amik a doktori tárgyát képezik. A „gondolkodás” szabadsága igazából csak a politikai és társadalmi gondolkodást foglalja magában, tehát a közéleti véleményeket, míg a „lelkiismeret” csak az erkölcsi meggyőződést, és történelmileg inkább a vallásos nézetekhez kötődik.¹¹ Mivel a gondolatszabadság abszolút jog, Malcolm Evans oxfordi jogászprofesszor már a 90-es években arra hívta fel a figyelmet, ha ezt a jogot széleskörűen értelmezzük, a reklámok a jog hatálya alá tartoznának, aminek pedig komoly gyakorlati következményei is lehetnek.¹² A polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya például egyenesen tiltaná őket.

A doktori során tárgyalt problémák miatt nem az eddigi alapjogi rendszerre építeném fel a mentális integritáshoz való jogot, hanem egy külön intézményt vezetnék be erre a speciális problémára. 100 éve még nem voltunk tisztában a mentális életünk természetével és a beavatkozási lehetőségek tág körével, így nyilvánvaló, hogy a jog nem tudott erre szofisztikáltan reagálni. Nem előzmény nélküli, hogy a tudományos fejlődés hív életre új jogokat. Így például a genetikai információk védelme vagy a digitális adataink védelme is a 21. században a géntechnológia és az informatika fejlődésével válik szükségszerűen jogi kérdéssé.¹³

A doktoriban tárgyaltak alapján a mentális integritás jogi védelmére három kritériumot állítanék fel:

- (1) A beavatkozás valamilyen **szisztematikus** viselkedésirányítási kísérlet része, amiben a beavatkozó szándéka a számára kedvező viselkedésváltozás elérése;
- (2) A viselkedésváltozásba annak célpontja **nem egyezett bele**, vagy **nem is tud róla**;
- (3) A viselkedésváltoztatás **nem az emberek lassú, racionális és mérlegelő gondolkodására próbál hatni**, hanem gyors, heurisztikus, sokszor a tudatosságot megkerülő kognitív utakat használ.

¹¹ Partsch, K. J. (1981). Freedom of conscience and expression, and political freedoms. The International Bill of Rights: The Covenant on Civil and Political Rights, 239.

¹² Evans, M. D. (1997). Religious liberty and international law in Europe (Vol. 6). Cambridge University Press.

¹³ Costello, R. Á. (2022). Genetic Data and the right to Privacy: towards a Relational Theory of Privacy?. Human Rights Law Review, 22(1), ngab031.

A kritériumrendszer első részével kikerülhet, hogy a hétköznapi életben az emberek természetes egymásra hatása elszabadult pereskedéshez vezessen. Így ugyanis a szomszédot nem perelhetem be, mert nem korrekt módon keretezte a kérdést, miszerint akarok-e vigyázni a macskára. Ez ugyanis nem egy szisztematikus beavatkozás. Szisztematikus beavatkozáshoz nyilvánvalóan olyan entitásokra van szükség, amelyeknek valamilyen erőforrás-koncentráció miatt túlhatalmuk van, és képesek ilyen beavatkozás véghezvitelére.

A második kritérium lehetővé teszi, hogy bizonyos szisztematikus viselkedésváltozások ne legyenek tiltottak. Így különösen akkor, ha valaki beleegyezik. Így például az állam, bizonyos egészségvédelmi célok elérésére, használhatja a szisztematikus beavatkozás eszközét, amennyiben arra felhatalmazást kap polgáraitól.

A harmadik kritérium lényege, hogy meghatározza, mi számít a mentális integritás megsértésének. Az első fejezetben kifejtettek alapján a gyors és a lassú gondolkodási folyamatok a kognitív pszichológia eredményei szerint jól különválaszthatók. A meggyőzés azon formái, amelyek a lassú feldolgozási folyamatokra hatnak, nem kerülnének tiltás alá. Így például egy tévéreklám, melyben egy orvos szakértő hoz fel racionális érveket egy fogkrém használata mellett, önmagában nem tartalmazna tiltott beavatkozási elemet. A doktoriban bemutatott sötét mintázatok viszont, amelyek az emberek automatikus viselkedésének szisztematikus tesztelésén alapulnak, sértének a mentális integritáshoz való jogot. Ugyanígy az érzelmi asszociációkat építő reklámstratégiák sem felelnének meg a jogi elvárásoknak.

V. A kutatási témához kapcsolódó publikációk jegyzéke

- Czabán Samu: **Jog és pszichológia, rendszertani nehézségek és pszéudopszichológia az igazságszolgáltatásban** –Themis, 2018. december, 5-25.o, HU ISSN 2064-0900 (https://www.ajk.elte.hu/media/05/0f/9c73599b4fcd3f3628cdd7c4797a959df6f0d5dd43abeb49e0afa92c972/THEMIS_2018_dec.pdf)
- Czabán Samu: **Horgonyhatás és jog – tudunk-e megbízható numerikus ítéleteket hozni az igazságszolgáltatás kontextusában?** – Themis, 2020 május, 29-44 HU ISSN 2064-0900 (<https://www.ajk.elte.hu/dstore/document/1395/THEMIS-2020-05.pdf>)
- Czabán Samu: **A nagy történetmesélő – a döntéshozatal történeti modellje, utólagos okoskodási torzítás és a jogi felelősség utólagos megállapításának pszichológiai kérdései** - Jogelméleti Szemle, 2020. július (<http://jesz.ajk.elte.hu/>)
- Czabán Samu: **A spontán emberismeret jogpszichológiai vonatkozásai, a veszélyes döntések elmélete és a demokratikus döntéshozatal kognitív kihívásai** - Bibó Jogi és Politikatudományi Szemle 2020. évi 2. szám https://drive.google.com/file/d/1Xa0cGwaY3UR24Le6J9rISfR_DbmBjGKv/view
- Czabán Samu: **Az emberi viselkedés deskriptív és normatív modelljeinek viszonya a jogi gondolkodásban – egy új pszichológiai emberkép és kihívásai!** Bibó Jogi és Politikatudományi Szemle 2021/1. : 1 p. 45 (2021)
- Czabán Samu: **Pszichológiai hatások veszélyei a bírósági eljárásokban, különös tekintettel a családjogi perekben** - Családi Jog, 2021/1, ISSN 1589-7516
- Czabán Samu: **Igazságkeresés az igazság kizárásával – a tiltott bizonyíték kognitív sorsáról és a mentális reprezentációk aszimmetrikus természetének jogi kérdéseiről.** Jogelméleti Szemle 4 : 21/4 p. 25 (2021)
- Czabán Samu: **A psziché törvénye előtt mindenki egyenlő – hogyan viszonyuljunk előítéleteinkhez?** Jogelméleti Szemle 2022/2 p. 5
- Czabán Samu: **Behavioral design supporting the transition to a circular economy.** In: Kajos, Luca Fanni; Bali, Cintia; Preisz, Zsolt; Polgár, Petra; Glázer-Kniesz, Adrienn; Tislér, Ádám; Szabó, Rebeka (szerk.) 10th Jubilee Interdisciplinary Doctoral Conference : Book of Abstracts = 10. Jubileumi Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia : Absztraktkötet Pécs, Magyarország : Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat (2021) 347 p. p. 123

- Czabán Samu: **Jog és pszichológia – egy új interdiszciplináris megközelítés és alkalmazási lehetőségei** – Jog és állam 24. szám, XI. Jogász Doktoranduszok Országos Szakmai Találkozója, kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, ISBN: 978-615-5961-02-1 / ISSN: 1787-0607